

SOCIETATS RECREATIVES A LA TORTOSA DEL S. XIX

AGUSTÍ AGRAMUNT BAYERRI

RESUM

L'article pretén exposar els orígens i la proliferació de l'associacionisme recreatiu a la ciutat de Tortosa, tot inserint-lo en el context social i ideològic que aglutinava cadascuna de les diferents entitats. Començant per la *Sociedad Lírico-Dramática*, fundada el 1840, i passant pel *Círculo de Artesanos* i el *Centro Dertosense* (entre d'altres), es fa un seguiment de les activitats, conflictes interns i competències que marcaren el dia a dia d'aquestes associacions, a través d'una premsa local caracteritzada pel seu partidisme. Tot plegat ofereix una visió atípica de la realitat cultural d'una ciutat que s'estava endinsant poc a poc a la contemporaneïtat.

Paraules clau: Associacionisme, Cultura popular, Oci, Educació

RESUMEN

El artículo pretende exponer los orígenes y la proliferación del asociacionismo recreativo en la ciudad de Tortosa, en el contexto social e ideológico que aglutinaban las diferentes entidades. Empezando por la *Sociedad Lírico-Dramática*, fundada en 1840, y pasando por el *Círculo de Artesanos* y el *Centro Dertosense* (entre otras) se hace un seguimiento de las actividades, conflictos internos y competencias que marcaron el día a día de estas asociaciones, a través de una prensa local caracterizada por su partidismo. El análisis ofrece una visión atípica de la realidad cultural de una ciudad que se adentraba lentamente en la contemporaneidad.

Palabras clave: Asociacionismo, Cultura popular, Ocio, Educación

ABSTRACT:

This article tries to expose the origins and the proliferation of the recreative associations in the city of Tortosa, and it introduces the social and ideological context in which the different corporations developed. Starting with the *Sociedad Lírico-Dramática*, which was founded on 1840, this paper mentions also, among others, the *Círculo de Artesanos* and the *Centro Dertosense*. It tracks the activities, the internal conflicts and rivalries that distinguished the day after day of these associations, through a local press characterized by its party spirit. All in all, it offers an atypical vision of the cultural reality of a city that was progressively introducing into the contemporaneity.

Key words: Associations, Popular culture, Leisure, Education

SOCIETATS RECREATIVES A LA TORTOSA DEL S. XIX

Agustí AGRAMUNT BAYERRI

Universitat Rovira Virgili

Una de les principals aportacions del segle XIX a la contemporaneïtat fou la irrupció del fenomen de l'associacionisme civil. Es tracta d'una qüestió clau per entendre l'empenta i la voluntat d'aculturació de la societat i deixar enrera els alts percentatges d'analfabetisme entre la població típics de l'antic règim i que a la vegada evidenciava les greus limitacions governamentals en aquest àmbit. Alhora l'associacionisme va permetre la creació de la consciència cívica, en fomentar la discussió, l'anàlisi i la crítica de la realitat sociopolítica del moment. Una altra característica important era la seva pluralitat; des dels cercles de burgesos i terratinents fins als d'obrers i pagesos, tots ells recullen un ampli ventall de sensibilitats i matisos polítics que, malgrat la seva intenció de mantindre-se'n al marge, inevitablement tard o d'hora afloraven a la realitat dels diferents ateneus i esdevingueren auténtiques plataformes corporatives i politicoideològiques.

Segons Pere Anguera¹, l'origen dels ateneus es troba a les tertúlies dels cafès, on els clients habituals es convertiren en companys, primer, correligionaris i finalment es vertebraren com a institució, defugint així les restrictives lleis antisindicalistes dels governs moderats i absolutistes/dictatorials que malauradament han sigut tan freqüents en els segles XIX i XX.

Tanmateix, un element transversal en totes les entitats associatives i ateneus, independentment dels trets socials i ideològics, és la cultura. Totes les societats s'uniren per tal de sumar esforços econòmics i poder accedir a la premsa diària que en aquell moment proliferava, a les grans obres de la cultura universal i també a aquelles publicacions que atenien els gustos i interessos dels socis. En l'àmbit cultural, era remarcable que sovint els ateneus es determinaven a publicar una revista pròpia, on els socis redactors publicaven articles biogràfics (panegírics), literaris, polítics o històrics referents a la localitat a la que pertanyen, així com apunts sobre economia, indústria o agronomia segons (siguin) quines fossin les circumstàncies econòmiques de cada lloc.

Un altre factor comú en tots els ateneus era el seu marcat caràcter recreatiu: totes aquelles mostres de cultura festiva popular quedaren ràpidament absorbides

---

1 ANGUERA, Pere: "Els ateneus en la Catalunya vuitcentista" a ARMENGOL i MONTASELL, Gema (dir.): *Associacions. Cultura i societat civil a Catalunya*. (1991). Tarragona. El Mèdol. p. 20-36.

per aquestes societats. El cant constituí l'element primigeni al voltant del qual es crearen les primeres associacions de caràcter més popular. D'igual manera aparegueren els cercles teatrals en els quals es representaven des de les obres més cultes fins als sainets més còmics i de registre més baix. Als ateneus elitistes, els salons socials s'omplien de tota classe d'instal·lacions de caràcter lúdic i recreatiu com ara taules per jugar a cartes, escacs, sorteigs i les luxoses taules de billar. Tanmateix, l'element recreatiu per antonomàsia era el ball popular, autèntic centre de relacions socials de la ciutadania del segle XIX. Els balls populars constituïen l'únic conducte d'escapament per a la disbauxa i l'alegria en un moment en què la societat es veia constantment restringida per les fèrries normes de la moral victoriana que l'església i la pròpia societat imposava.

L'últim gran aspecte que recollien els ateneus fou un marcat caràcter nacionalista. Mentre a la Catalunya industrial els ateneus ràpidament assoliren postures regionalistes-catalanistes, el cas de Tortosa és diferent. El moviment regionalista va tenir una presència testimonial i les idees, que en prou feines traspassaven el coll de Balaguer, eren vistes amb recel per les classes dirigents. Al seu lloc s'havia generat una mena de nacionalisme propi que molts han anomenat *tortosinisme* i que les classes dirigents abraçaren amb gran entusiasme, en un intent de desvirtuar el despertar entre la població del sentiment catalanista. Les raons de l'aparició d'aquest fenomen són complexes i requeririen una anàlisi monogràfica exhaustiva, però a *grosso modo* podem dir que és el resultat de la combinació de la forta implantació carlista, els nexes directes entre l'aristocràcia local i la cort provinents des de la guerra de successió (que es reflecteix en les dues palmes i la divisa *civitas fidelissima et exemplaris* a l'heràldica de la ciutat) i finalment en el fracàs de la industrialització que provocà la no irrupció d'una burgesia i un proletariat que es veiessin perjudicats pel centralisme de Madrid.

Cal dir, però, que des de Tortosa també es va protestar contra la proposta de suprimir el dret civil català i que l'advocat tortosí Ramon Foguet fou nomenat vicepresident del congrés de juriconsults. Igualment, el fort arrelament del carlisme va fer que la societat fos especialment sensible a la qüestió dels furs, encara que sempre es té present un fort sentiment d'hispanitat o tortosinisme centrífug respecte al conjunt català entre les elits urbanes². Entre les classes populars, la situació era sensiblement diferent: la població vivia una catalanitat natural amb un potent folklore regional més compartit amb les comarques de la

---

2 BAYERRI RAGA, Josep: *Teodoro González i la Tortosa de la Restauració a través de la premsa (1875-1902)*. (1996). Tortosa. Cooperativa Gràfica Dertosense (ed.). p. 74-81.

franja i el nord del País Valencià que no pas amb el de les comarques del Camp de Tarragona i també amb un fort sentiment tortosí recelós de mantenir un estatus passat que ja no existia.

El panorama social que veié nàixer les primeres formes d'associacionisme cívica era, per tant, força arcaic malgrat estar vivint unes transformacions que els sobrepassaven: creixement de la població, transformacions agràries, arribada del ferrocarril i la construcció de tres eixamples simultanis³. A més, la ciutat, durant els anys previs a la revolució de Setembre de 1868, vivia uns moments de reestructuració econòmica amb la progressiva desaparició de la indústria de les drassanes i la decadència de la marineria ja residual. Tot això provocà l'aparició d'una petita classe obrera que subsistia amb moltes dificultats i depenia de la contractació diària per a les obres del ferrocarril o en l'enderroc de les muralles a la dècada del 1880.

Aquesta incipient massa obrera, sumada a la que treballava en les escasses indústries (petites fàbriques i tallers) constituïran els subjectes de revoltes i bullangues urbanes que seran durament reprimides pels soldats acantonats a la ciutat (que encara era considerada pel ministeri de guerra Plaça Forta). Aquest col·lectiu més desafavorit i exempt de la pressió dels carlins rurals esdevindran grups d'ideologia republicana –federalista molt present en la revolució del 68. El republicanisme es veurà refrenat durant el període inicial de la Restauració, en el qual Tortosa experimentà grans millores (eixamples, comunicacions i serveis cívics), atribuïdes més aviat a l'aparició de grans figures de la política municipal com Teodor Gonzalez i els seus partidaris, que no pas al règim polític en sí. Això féu que el republicanisme no es revifés fins que els possibilistes de Castellar oferiren possibilitats d'actuació política a la ideologia republicana en el si del sistema de la Restauració.

Quant al nivell cultural que aquesta societat tenia, Bayerri Raga, citat anteriorment, apunta que en relació al cens de 1890, només el 41,2% dels censats sabien llegir i escriure, en un moment en què els censats només representaven un 35% del

---

3 La Tortosa de mitjans del s. XIX experimentà un creixement demogràfic que forçà la ciutat a irrompre extramurs. Dels tres eixamples, l'àmbit primigeni era el barri de Ferreries i Sant Vicent, situats a l'altra riba de l'Ebre, fora del cap de Pont. El segon àmbit de creixement urbanístic fou la zona del Rastre i finalment, el tercer àmbit fou el Temple, per al qual, després de superar múltiples traves burocràtiques (de fet no es procedí a la seva construcció fins a la dècada dels 80), es procedí al concurs de disseny urbanístic per a la zona. El projecte guanyador i el que s'acabà construir fou el de l'arquitecte reusenc Sebastià Cabot, que unia el barri dels pescadors amb l'estació ferroviària.

total d'habitants que hi vivien. Cal tenir en compte, a més, que aquesta dada fa referència a l'última dècada del segle XIX, quan l'ateneu *El Círculo de Artesanos* ja havia portat a terme la seva activitat instructora, de la qual més endavant ja parlarem més detingudament; per aquest motiu, aquesta aportació de Bayerri s'hauria de reduir considerablement si en volem situar el nivell de mitjans del segle XIX.

Donades aquestes circumstàncies, és lògic pensar que les primeres manifestacions culturals vinguessin de la mà de les altes oligarquies urbanes i del bisbe, l'únic focus de cultura a la regió ebreca durant segles. Durant les tres primeres dècades del segle XIX, l'únic teatre que es feia a la ciutat s'escenificava al palau del bisbe (Damià Gordo i Sáez, conegut com el *bisbe Sáez*), on es recitaven a viva veu les obres romàntiques per a un públic selecte i instruí; per al públic en general, només es representaven obres de caràcter religiós al pati del mateix palau o a la plaça de la catedral.

La Sociedad Lírico-dramàtica de Tortosa

Aquesta pràctica assenyalada anteriorment es recollirà a la *Sociedad Lírico-dramàtica de Tortosa*, fundada l'any 1840 per Jaume Tió i Noé (1816-1844)⁴ i el grup de joves il·lustrats que després fundarien *El Ebro*, periòdic que es convertiria en l'òrgan propagandístic de la societat. Inicialment, s'instal·laren als baixos de les cases consistorials, fins que al 1848⁵ traslladaren el local al teatre dit de *La Mervè*, a l'actual església de la Reparació i antic convent desamortitzat l'any 1835. Els integrants d'aquesta societat no apareixen fins a l'acord dels reglaments presentats per Isidor Monzón en junta general en la qual també es nomenarà la junta directiva i comissions funcionals⁶. Moltes d'aquestes personalitats

---

4 Literat, dramaturg i fill il·lustre de la ciutat de Tortosa, és considerat un dels millors dramaturgs romàntics catalans, encara que la seva obra la va escriure i estrenar íntegrament a Barcelona, on li dedicaren excel·lents crítiques altres autors com Pau Piferrer i Joan Cortada.

5 *Los Debates*: 23-3-1905

6 *El Ebro* 12-7-1846. President, Diego Ibero; vicepresident, Antonio de Suelves; Secretari, Àngel Lluís; vicesecretari, Martí Monzón; dipositari, Javier Macià; comptador Isidro Monzón (antic president); guardaroba, Ramon Melich i arxiver, Carles Maduell. Aquesta junta directiva instituï, a la vegada, (6) comissions amb diferents funcions: la secció administrativa estava formada per Carles Maduell, Estevan Macià, Josep M. Paulí i Sinesio Sabater. La secció d'escenari, formada per Rafel de Montagut, Ignasi Rizo, Martí Montsó, Josep Dolç i Ramon Arnau. La secció d'examen la formaven Ignasi Rizo, Rafel de Montagut, Carles Maduell i Sinesio Sabater. La secció de música era de Juan de Suelves, Rafel de Montagut, Felip Tallada i Manel

constituïen l'últim reducte dels nobles tortosins que tal i com s'havia fet menció abans, compartien les seves estades a la ciutat amb llargues estades a la capital, especialment a Madrid; es tracta de Josep Montagut i Salvador, comte de la Torre de l'Espanyol, i Josep Suelves-Montserrat, marquès de Tamarit. Molts més nobles apareixeran entre les juntes directives de les entitats que s'aniran fundant al llarg de la restant centúria i que sempre deixaran la seva petjada política.

Aquestes persones periòdicament representaven al teatre del seu local social obres de caràcter religiós (seguint la tradició) com ara *El descendimiento de Nuestra Señora de la Cinta* el dia 7/3/1846⁷. Sovint, la recaptació, si superava les despeses de la societat, es destinava a entitats benèfiques com ara l'hospici o l'hospital de la Santa Creu, cosa que li valdrà mèrits perquè en el futur, l'ajuntament li cedeixi el teatre de la Mercè.

Progressivament, s'amplià la temàtica de les obres amb òperes com *Ines de Castro*⁸, obres de comèdia com la *Escalera de mano* o *El médico y la huérfana* i fins i tot sainets en català i de registre popular com ara *Un llaminé dintre d'un sach*, *L'ase d'en Mora*, *Els de fora i els de dins* i d'altres de més coneguts com ara *La pubilla del Vallès* de Josep M Arnau. Aquesta ampliació temàtica es produí a mesura que s'obria l'accés al Liceu a més i més gent, la qual cosa arribà a preocupar els aristòcrates fundadors que consideraren oportú nomenar la Junta de censura del Liceu, formada per Francesc de Castellví, Antoni Cruells o Càndid Olesa⁹. Aquesta evident democratització de la Sociedad Lirico-dramática de Tortosa va fer que els fundadors reafirmessin les seves funcions al veure que a la junta general ja no eren majoria i impulsaren actes de caràcter patriòtic espanyol, com ara la funció en honor del matrimoni de la Reina i el duc de Cadis i el de l'infanta Maria Lluïsa amb el duc de Montpensier i es representà l'obra *Guzman el Bueno*¹⁰.

Fins aquí arriba la informació que ens dóna *El Ebro*, diari que malauradament només s'ha conservat un curt període entre 1845-46, sent l'única publicació que cobreix aquest període. Tanmateix, el Liceo de Tortosa continuà les seves posades en escena durant les següents dècades, en què les altres publicacions en fan referència amb esqueles publicitàries on es pot apreciar que l'oferta dramàtica

---

Arjona. Els directors d'escena eren Ignasi Rizo, Rafel de Montagut, Josep Dolç i Carles Maduell i finalment la comissió de sorteig la formaven Ignasi Rizo, Antoni Paulí i Josep Pàmies.

7 *El Ebro*, 15-3-1846

8 *El Ebro*, 7-6-1846

9 *El Ebro*, 14-6-1846

10 *El Ebro*, 18-10-1846

s'ha consolidat amb una triple estructura: obres hagiogràfiques-religioses, obres dramàtiques, líriques o còmiques de registre culte, i els sainets en català; a més d'això la societat amplià la seva oferta recreativa amb l'organització de balls populars.

El Círculo de Artesanos

La següent institució important fou *El Círculo de Artesanos*. Va ser la primera gran societat de marcat caràcter progressista, nascuda al ressò dels moviments dels grups gremials i d'oficis que sorgiren a Catalunya als anys previs a la Revolució de Setembre de 1868. Malgrat no ser una institució obrera (als estatuts no es fa cap tipus de referència al respecte), sí que en posseïa les principals característiques. L'entitat era la successora de l'antic Casino Popular encara que molt limitada en les seves atribucions. El Círculo fou fundat pels mateixos membres del Casino al 1862 i establiran el seu centre social al carrer de Montcada número 25, localització que per si sola ja predeterminava la seva clara voluntat de ser una institució de caràcter transversal socialment parlant, intenció que no va poder mantenir gaire temps.

Per definir aquesta societat, no hi ha expressió més clarificadora que els tres primers articles dels seus estatuts¹¹:

ARTÍCULO 1: Esta sociedad se denominará CÍRCULO DE ARTESANOS y tendrá el doble objeto de casino y de centro académico, para proporcionar á la vez que el solaz y recreo á los socios su instrucción é ilustración y el fomento y protección á las ciencias, artes é industrias y actos filantrópicos.

ARTÍCULO 2: Como casino ó centro de recreo, ofrecerá á los socios toda expansión y esparcimiento, disponiendo al efecto un local confortable, con salones para el café, bailes, juegos y demás pasatiempos lícitos.

ARTÍCULO 3: Como centro académico, procurará la ilustración científica, artística y literaria de los socios; propagará los conocimientos é ideas útiles y divulgará los descubrimientos y adelantos, para cuyos fines establecerá una escuela de instrucción primaria y cátedras de enseñanza elemental, empleando además la conferencia, la discusión, la Biblioteca, el Certamen, el Museo, El Teatro, la Exposición y cuantos otros medios en general se estimen convenientes.

---

11 AHCTE, lligall 753

Aquests tres primers articles corresponen als estatuts del 1883, perquè la reglamentació inicial no s'ha conservat ni a Tortosa ni a Tarragona, malgrat tenir la certesa que existien, ja que al Círculo de Artesanos s'havia previst reformar-los¹² però s'ajornà indefinidament el procediment a causa que a la junta general no era representativa de la majoria de la societat. Per tant fou la reforma de l'any següent, la ja citada, l'única mostra dels estatuts d'aquesta entitat.

És evident que la característica més rellevant d'aquesta institució és la seva secció docent. Els professors seran els mateixos socis —els acreditat a tal efecte— o bé professors retribuïts. Cal dir que les classes de *1ª enseñanza* eren gratuïtes i públiques, havent d'abonar solament la matrícula, sent aquesta més reduïda per als alumnes socis, fills de socis o orfes de socis. No obstant això, l'afirmació de gratuït no és ben bé certa, ja que a banda, els socis abonaven les quotes mensuals d'1,5 ptes. preu mòdic si ho comparem amb les mensualitats d'altres institucions (com per exemple el del *Centro Dertosenense*, del qual parlarem més endavant). Els socis que exercien de mestres més enllà dels 3 anys se'ls posava immediatament al quadre d'honor com a benefactors de l'entitat i de la societat en general.

L'institut, per les condicions avantatjoses que oferia a la societat, va gaudir d'un gran èxit, la qual cosa animà la municipalitat i el bisbat¹³ a ajudar i a aportar recursos per al seu finançament, circumstància que no preveia el reglament.

Aquesta arribada sobtada de finançament no recollida per l'ordenació jurídica de la societat es traduí en els primers casos de corrupció: així, al *Diari de Tortosa* del 8/3/1866 apareix una carta el director d'un anònim que acusa al director de l'institut d'haver-se "apropiat" de part de la subvenció municipal al produir-se l'augment del seu sou de 2000 a 4000 rals anuals (poc subtil, certament) mentre que els professors en cobraven tan sols 100.

El mateix diari, per treure l'atenció del director de l'institut, va dedicar tota la portada del dia 11/3/1866 a la qüestió del finançament municipal de l'ens educatiu. Acusaven l'ajuntament de destinar-hi l'impost dels consums (impost que figura com un arbitri als pressupostos municipals), un impost més gravós per al pobres que per als rics, i reclamava que es commutés la font del finançament en un impost progressiu sobre la renda. No és que el *Diario de Tortosa* es convertís

12 La Gaceta, 23-2-1882

13 *Diario de Tortosa*, 7/8/1878. El bisbe va patrocinar la publicació 'un prospecte del col·legi de *2ª enseñanza* on figuraven les condicions d'ingrés i incloïa els resultats obtinguts pels alumnes durant l'any anterior.

en el garant de la justícia social del municipi, només es tractava d'una maniobra dissuasiva i populista per a desviar l'atenció del veritable escàndol del moment: les filtracions del director.

La biblioteca i el gabinet de lectura eren els altres dos grans serveis en l'àmbit educatiu que oferia el Círculo de Artesanos; qualsevol soci podia demanar a la comissió corresponent la subscripció a una determinada publicació o la compra d'algun llibre per a la biblioteca privada, evidentment, prèvia aprovació de la junta. També es va preveure la possibilitat de crear una revista setmanal o quinzenal amb les ponències dels professors de l'institut, conferències o treballs particulars de socis i per a la qual es creà la comissió de redacció.

El gabinet de lectura s'encarregava de gestionar la tramitació d'obres que desitgessin els socis, i presentava mensualment una memòria de tota la gestió portada a terme. Malauradament no s'han conservat aquestes memòries i ni tan sols cap referència a la publicació que suposadament redactaven.

Les conferències també foren un clar indicador del dinamisme cultural del Círculo. Als salons, la junta de govern autoritzava la celebració de conferències sobre qualsevol tema que interessés als socis. Si el conferenciant ho desitjava, cabia la possibilitat de convertir les conferències en col·loquis, amb el president de mesa com a moderador. Aquesta fou una de les facetes culturals amb més seguiment per part dels socis i una de les principals vies d'introducció de novetats culturals i científiques a la ciutat. Vegem-ne dos exemples :

La conferència de l'agrònom Francesc Xavier Tobella, un dels redactors de la revista *La Renaixença*, el qual discorsejà sobre el Ramí¹⁴ el dia 30 de maig de 1886.

El dia 9 de febrer de 1896 el Dr. Benito Torà, catedràtic de la facultat de Farmàcia de la Universitat de Barcelona, parlà sobre "Balance de fin de siglo sobre vinos y aceites"¹⁵. Per la seva presentació fou nomenat soci de Mèrit pel llavors president de l'entitat Rafel Vilàs. A la conferència assessorà els agricultors sobre les característiques que havien de tenir els productes (en aquest cas, l'oli d'oliva) per assolir les noves exigències del mercat i garantir així una correcta comercialització del producte. Els parlà en aquest àmbit de les noves tècniques

---

14 *Diario de Tortosa*, 1-6-1886

15 *Diario de Tortosa*, 19-2-1896

de refinament i filtració de l'oli i advertint-los dels riscos sanitaris dels mètodes tradicionals.

Ambdues conferències tenien un fort caràcter il·lustratiu i modernitzador de l'economia regional tortosina. A més, malgrat ser una mica agosarat afirmar-ho, aquestes conferències esdevenen una sonda que s'introdueix a Tortosa sobre les noves idees econòmiques, i per què no, polítiques, tenint en compte que progressivament aquesta institució adquirí tints cada cop més republicans.

L'últim gran àmbit cultural que cobria el Círculo fou el teatre. El reglament preveia la possibilitat que els socis creessin una societat dramàtica, amb la comissió corresponent. Podien aixecar en cada ocasió un escenari per a la representació de les obres, però només els socis podrien gaudir-ne com a espectadors.

Aquesta eventualitat va tenir també un gran èxit entre els abonats a la institució i per això la junta directiva acordà la construcció d'un teatre permanent per a l'entitat.¹⁶ Per finançar-lo, la comissió creada a tal efecte acordà com a mesura recaptatòria l'emissió de bons reintegrables que s'oferirien als socis a partir del 6 de febrer de 1887¹⁷. A més, acordaren admetre publicitat al teló del teatre provisional a raó de 75 ptes/m²/any.¹⁸ Amb aquestes dues mesures, la junta preveia l'habilitació del nou teatre per a finals de març, cosa que es confirmà.

L'altre gran propòsit de la institució fou la funció recreativa. L'organització va arrendar el servei de cafè a personal extern a la societat. A l'interior del local es permetia tot tipus de jocs legals i la celebració periòdica de balls populars i concerts, als quals cada soci podia invitar un acompanyant i a nivell anecdòtic, el reglament imposava la prohibició de fumar durant les celebracions i concerts!, mesura que no pot deixar-nos de recordar el present; a més, l'incompliment d'aquesta norma, podia implicar l'expulsió directa de la societat.

El Centro Dertosense

Malgrat l'evident dinamisme cultural de la institució, a nivell intern existien tensions entre dos blocs que marcaven diferències de caràcter polític. El punt crític d'aquesta tensió arribà al 31/12/1885, quan al *Diario de Tortosa* del 3/1/1886

¹⁶ *La Voz del Progreso*, 6-1-1887

¹⁷ *La Voz del Progreso*, 5-2-1887

¹⁸ *La Voz del Progreso*, 9-2-1887

anuncià la baixa de 112 socis de número i de 22 de permanents, d'entre els quals molts eren dels socis fundadors del *Círculo*. Només dos dies més tard el mateix diari anuncià la creació d'una nova entitat recreativa, *El Centro Dertosense*, que tenia seu social al pis principal al carrer de la Rosa, 12; als 134 membres escindits del *Círculo*, s'hi afegiren 66 voluntaris inscrits a les llistes, així com noves sol·licituds que ja s'havien d'esperar a subjectar-se a la reglamentació que es redactaria en breu. La junta directiva estava formada per: president, Ramon Piles; vicepresident, Ramon Piñana; tresorer, Rafel Dalmau; comptador, Rosendo Barnolas; vocals, Ramon Sales, Josep Mª Grego Valls, Andreu Grego, Ricardo Zaragoza i Manel Bruit; secretaris, Juan Gimeno Castell i Enric Pagès. La comissió auxiliar la constituïen Pascual Martínez, Antoni Pedrola, Juan Baptista Castell, Antoni Arnau, Ramon Guarch, Arturo Voltes, Vicent Ferrer, Baptista Noguer, Jacint Fumadó, Josep Pallars i Rafel Borràs. I finalment la comissió per a la redacció del reglament la formaven Frederic Pastor, Ezequiel Montserrat, Manel Balagué, Agustí Monner, Valentí Faura i Manel Domingo.

Les causes d'aquesta escissió d'una part important dels socis fundadors del *Círculo de Artesanos* no figuraven enlloc, fins que el *Semanario de Tortosa*, periòdic d'ideologia carlista¹⁹, féu referència al que va succeir, i llençà un dard enverinat contra els secessionistes apuntant la possibilitat que aquests haguessin abandonat l'entitat pel desacord a desviar fons del casino (*Círculo de Artesanos*) per a subvencionar el periòdic republicà – possibilista *La Voz del Progreso*. Aquesta indirecta delatarà per primera vegada els dos periòdics que esdevindran els abanderats de cada una de les dues institucions respectives.

La Voz del Progreso, interpretant que la provocació anava dirigida contra els membres del nou casino, és a dir, al *Diario de Tortosa*, esperaren una setmana a publicar la rèplica; davant l'immobilisme, d'aquest, el *La Voz del Progreso* relacionà el seu silenci com si es tractés d'una calúmia contra la seva publicació i amenaçà de publicar el llistat dels 134 membres donats de baixa.²⁰

El Diario de Tortosa, davant d'això, es tancà en banda, recordant una vegada i una altra l'absoluta legalitat de les firmes, com ho reconeixien els notaris Francesc Canivell, Josep Vilàs i Josep Llatge i que el procediment s'havia portat a terme amb tota normalitat i sense tensions. Aquesta versió dels fets contrastava amb la de *La Voz del Progreso*, que segons el *Círculo* no es podia definir com un

---

¹⁹ *El Semanario de Tortosa*, 3-1-1886

²⁰ *La Voz del Progreso*, 10-1-1886

procediment sense incidents: explicà que la tarda del 31/12 arribaren al local del Círculo el notari Don Antonio de Monasterio i quatre representants dels secessionistes amb una llista que contenia les firmes de 124 persones per tal de presentar-la a la junta de govern i donar-los de baixa. El secretari i diversos socis preguntaren al mateix notari si podia donar fe de les firmes que presentava, i la resposta d'aquest fou negativa. Per aquest motiu, des del *Círculo de Artesanos* no es donarà mai l'escissió com a legítima.

En qualsevol cas, si l'acusació del desviament de fons o la legitimitat del procediment fou certa o falsa i legítima o il·legítima ja no ho sabrem mai. Però sí que podem afirmar que aquesta era la gota que féu vessar el vas i que acabà amb aquella voluntat primigènica de situar l'entitat per sobre de la política i de l'estrat social dels seus socis. De fet, si ens hi fixem, podem intuir que aquestes tensions hi estaven des del mateix moment de la seva fundació, quan el *Diario de Tortosa*, fins el 31/12/1885 a penes feia referència al Círculo de Artesanos, mentre que a partir de llavors es convertirà en la caixa de ressonància de la nova entitat recreativa. A més a més, la ràpida organització i assentament del *Centro Dertosense* també dóna suport a aquest argument. A partir d'aquell moment les dues entitats s'esforçaran al màxim per mostrar signes de vitalitat i dinamisme i així ho deixaran palès els respectius periòdics portaveus.

La reacció del Círculo de Artesanos fou totalment previsible: el mateix dia 2 celebrà junta d'admissió de socis per cobrir els llocs vacants pels escindits. El dia de Reis celebraren amb total normalitat el ball de màscares amb el qual encetaren la temporada que perduraria fins a Carnaval. És evident, per tant, que el finançament de la institució no perillà amb els esdeveniments, cosa que s'explica amb el superàvit que presentava la secció de l'Institut.

Les coses al Centro Dertosense foren molt diferents, s'havia de començar de nou, encara que organitzaren abundants activitats des del primer moment, en un lògic intent de suprimir qualsevol veu que apuntés a la seva debilitat inicial i reafirmar la voluntat de diferenciació i elitisme dels seus membres. Així, s'organitzaren balls de màscares on les targetes per a la identificació dels acompanyats dels socis eren de disseny modernista encarregades a Barcelona expressament. A més, es feren festes, banquetes i teatre amb actors professionals i fins i tot certàmens literaris com els convocats per Festes de la Cinta del mateix any. Si aquest ritme d'activitat ja era destacable per a una societat que comptava amb pocs mesos de vida, a això cal afegir-hi l'accés a les instal·lacions i les seves millores: com

ja s'ha dit anteriorment, el dia 3/1 ja tenien local social localitzat al carrer de la Rosa,12. El dia 5 ja tenien contractat un teatre a Josep Gil, el seu arrendatari, que esdevindrà l'autèntica insígnia de la institució i principal escenari d'ostentació i prestigi corporatiu.²¹ Per si adequar i moblar aquests espais no era suficient, pel febrer ja s'havien iniciat les obres de construcció del nou saló social²² a la casa del marquès d'Alòs, al carrer de Montcada,18 (de fit a fit amb el Círculo) i per al setembre ja s'anunciava la inauguració del nou saló de ball.²³ Aquesta frenètica activitat inversora de la institució difícilment es podria entendre si no es fa una mínima menció a les fonts de finançament. Aquesta informació ha estat registrada a la memòria de la junta general del Centro Dertosenense publicada al *Diario de Tortosa* del 9/1/1887 on es fa el balanç de la situació al finalitzar el primer any d'existència de la entitat.

La primera i fonamental font de finançament foren els creditors: començant pel marquès d'Alòs, que els prestà el lloc per instal·lar la seu social, seguiren una llarga llista de persones que deixaren liquiditat a la societat a la qual estaven integrats com a socis; es tracta de Joan Targa (160 ptes.), Francesc Canivell (1.789 ptes.), A Lledó (114 ptes.), E. Carpa (325 ptes.), J. Lledó (65 ptes.) i F. Miravalls (140 ptes.). A aquesta fonamental font, calia afegir-li un recurs al qual els socis ja estaven acostumats des de quan formaven part del Círculo de Artesanos, es tracta de bons reintegrables oferts als socis a la junta general presidida per Ramon Piles el dia 12 de gener de 1886.²⁴ Aquests bons, segons la taula d'ingressos, eren de 10 ptes. i tingueren una excel·lent acollida entre els socis els 2 primers mesos (al gener recaptaren 1.630 ptes i 390 ptes. al febrer en bons) i també al desembre amb 390 ptes; la resta de l'any, en canvi, la participació és gairebé nul·la, i de la qual cosa podem deduir dues coses: en primer lloc, que al ser el primer any d'existència hi havia una voluntat col·lectiva de fer triomfar la iniciativa i en segon lloc, que les principals activitats de la societat es portaven a terme per Nadal i durant la temporada de balls de Carnaval al febrer; la resta de l'any, per tant, la institució se sufragava fàcilment amb les quotes mensuals dels socis i amb els substancials beneficis del servei de bar. L'única excepció era el més de setembre, amb una despesa més pronunciada a causa dels actes duts a terme

---

21 *Diario de Tortosa*, 6-1-1886.

22 *Diario de Tortosa*, 18-2-1886.

23 *Diario de Tortosa*, 19-9-1886.

24 *Diario de Tortosa*, 20-1-1886.

durant les festes patronals de la Cinta, però malgrat això, l'entitat no es veia amb la necessitat de demanar bons.

Referent al nombre de socis i a les quotes que pagaven, cal dir que l'increment fou considerable: al gener l'entitat comptava amb 225 socis, mentre que al desembre ja en tenia 321. Tanmateix, la inscripció d'aquests no fou esglaonada, sinó ben al contrari, es concentrà principalment durant els 5 primers mesos, mentre que la resta de l'any el nombre s'estabilitzà. Pel que fa a les tarifes, els socis de número, segons els estatuts de 23/1/1886²⁵, havien de pagar un dret d'entrada de 10 pessetes i una quota anual de 18 pessetes pagades en mensualitats anticipades en forma de vals.

L'anàlisi de les despeses no deixa lloc a tant d'entusiasme com voldria inculcar la font, sobretot si observem un marge de beneficis anuals tan magre com el de 465 ptes, tenint en comte que a un dels creditors encara no se li havia tornat el préstec a causa que encara no havia vençut el termini acordat. A més, només cal apreciar la relació de "*gastos imprevistos*", la qual supera amb més de 100 ptes. les factures en concepte de subscripcions a revistes i diaris (345 ptes vs. 423 ptes respectivament). Precisament, les despeses mínimes en biblioteca i lectura són una dada reveladora, a causa que parla de la categoria social dels seus membres: més o menys tots ells es podien permetre a nivell particular accedir a la cultura i per tant era un àmbit no tan crucial per a l'entitat com els balls o el teatre.

El gas és una de les altres grans despeses de l'entitat. A les seves instal·lacions hi havia molta il·luminació (fins i tot, les taules de billar tenien fanals de gas incorporats). I finalment també en les despeses es troba la compra dels béns mobles de la institució; al registre-inventari hi figuren, entre altres coses, dos billars de gas, equipament de cafeteria, equipament per a la ludoteca i fins i tot servei de bugaderia per als socis.

Deixant de banda la qüestió de les finances, fixem-nos ara amb la política interna. El dia 3 de gener de 1886 es portà a terme la presentació oficial de l'entitat i de la junta directiva, on a banda del ja esmentat president Ramon Piles, s'elegiren les comissions que redactarien l'esborrany dels estatuts de l'entitat i que serien debatuts el dia 31 del mateix mes i enviats a governació civil. Amb aquest precedent, els següents tres anys es reunirien, seguint el reglament, durant la primera setmana de gener per exposar als socis l'estat de les finances i

---

25 AHCTE, lligall 753

nomenar les noves juntes directives i les comissions pertinents. Cal destacar que en les relacions de juntes generals que mostra el *Diario de Tortosa*, l'afluència de socis s'estanca i en canvi, cada cop arriben amb més superàvit a l'any següent, circumstància de la qual només es pot deduir un refrenament de l'activitat del Centro, on cada cop es limiten més als típics balls de temporada i a les reunions privades al seu saló. Aquesta dinàmica d'inacció féu que els mateixos socis acordessin l'autodissolució de l'entitat al desembre del 1898, mentre que els del Círculo de Artesanos continuaven la seva inalterable funció instructiva i recreativa de les classes populars. Contra tot pronòstic, l'antiga entitat sobrevisqué a l'entitat escindida.

El Círculo del Comercio i les organitzacions minoritàries

No obstant això, el dia 3 de gener de 1899 es reuniren al bar *7 puertas* del carrer de Montcada un grup d'exsocs del Centro Dertosenense i acordaren la fundació d'un nou casino que s'instal·laria al mateix local on estaven i que s'anomenaria *Círculo de Comercio*²⁶. El dia 15 del mateix mes, ja se celebrà la junta general inaugural de la nova entitat i es procedí al nomenament de la junta directiva²⁷. D'aquesta manera havia nascut una de les entitats més potents i dinàmiques dels inicis del segle XX a Tortosa.

A la Tortosa del s. XIX hi havia d'altres casinos minoritaris i que en nombre de socis no es podien ni comparar amb els que s'han exposat anteriorment, però val la pena fer-ne menció per acabar d'arrodonir el panorama cívic del període.

Un de corresponent a gent adinerada era el *Casino de Tortosa*, anomenat també en els seus orígens Centro Dertosenense. Podria existir confusió amb l'altre Centro Dertosenense, però des de molt abans del naixement del Centro Dertosenense (que ja ha estat àmpliament comentat), l'altre Centro Dertosenense ja feia molt de temps que s'autoanomenava Casino de Tortosa, i que el poble anomenava "lo casino dels senyors". Paral·lelament, des del 1868 existia un altre casino extremadament elitista i per això mateix molt minoritari anomenat Círculo de Tortosa, encara que

---

26 *Diario de Tortosa*, 5-1-1899

27 *Diario de Tortosa* 16-1-1899. President, Damià Majordom; vicepresident, Roc Fabregat; secretaris, Josep Sales i Eduard Lluís; tresorer, Agustí Valldepérez; vocal comptador, Saturnino Sanz i vocals, Juan Benaiges, Baldomero Mestre, Juan Casadó, José Mayor i Joan Borràs.

en els seus primers temps s'havia anomenat el *Círculo de la Juventud*. D'aquestes dues associacions, cap al 1886, existien rumors de que s'acabarien fusionant²⁸.

Les sospites eren fundades i les dues entitats es reuniren per designar una comissió mixta per arribar a un acord i fusionar els dos casinos. De les negociacions d'aquesta comissió mixta en sorgí la següent junta directiva: president, Manuel M de Còrdova; primer vicepresident, Salvador Rocher; segon vicepresident, Joep M de Salvador; vocals, Fernando Pallarès i Baltasar de Salvadó; secretari d'actes, Antonio de Monasterio (l'advocat que portà la qüestió de l'escissió del *Círculo de Artesanos*); secretari comptador; Joaquim Sacanella, i tresorer, Josep M Piñol. El 10/2/1886 acordaren que tots els integrants de les dues societats recentment fusionades es concentrassin a la casa del carrer Moncada (davant del Seminari conciliar i seu de l'antic *Círculo de Tortosa*) per fer públiques les bases de la fusió que havien acordat les comissions, els noms de la junta directiva i el local que els acolliria, el Palau Campany, conegut com la casa de l'Alhambra (per la decoració del seu pati interior) situat al carrer de la Rosa, lloc al qual no s'havien reunit a causa de la falta de mobiliari. A partir de llavors, cada final d'any es reunirien tots els socis en junta general per escollir la nova junta directiva i revisar les finances de la institució. Pel que fa a les seves activitats, aquestes es reduïen a col·loquis al cafè i balls privats per als familiars dels socis. Aquesta institució s'acabarà autodissolent en la junta general del 11/1/1895²⁹, encara que al seu mateix lloc i seu social es creà immediatament el *Liceo de Tortosa*, promogut per Josep Franquet i que al desembre de 1895 ja s'havia creat la junta directiva formada per molts dels integrants de l'antic casino. Cal dir que l'elecció d'aquest nom no és gratuïta, sinó ben al contrari, pretenia recuperar romànticament el nom d'aquella primera entitat creada als anys 40 però que no arribà a consolidar-se del tot.

A nivell, si més no, anecdòtic, cal fer referència a una petita societat recreativa tortosina fundada fora del territori municipal, més concretament a Barcelona. Es tractava d'antics integrants del Centro Dertosense que per motius diversos (especialment negocis) van haver d'instal·lar-se a Barcelona i per no perdre el contacte i l'amistat que els unia, van decidir crear el *Casino Colonia Tortosina* que presentà la seva junta directiva i els seus estatuts al govern civil de la ciutat comtal al febrer del 1886.³⁰

28 *Diario de Tortosa*, 24-1-1886.

29 *Diario de Tortosa*, 12-1-1895

30 *Diario de Tortosa*, 28-1-1886

Tornant a “escala popular”, durant els últims 20 anys del s.XIX es crearen a Tortosa, de forma espontània i sense la pompositat jurídica de les entitats exposades fins al moment, petites organitzacions de caràcter ludicoesportiu: en primer lloc trobem la Coral la Tortosina, que en els seus inicis es dedicava a recollir fons per a obres benèfiques i pies, com ara en suport de les víctimes de la guerra de Cuba³¹ o en benefici de les famílies dels pescadors que naufragaren en les aigües de Sant Carles de la Ràpita³². Tanmateix, a partir del 1896, aquesta entitat prengué cos i es dedicà a fer actes i actuacions de més envergadura i “d’interiors”, a les quals, si es volia accedir, s’havia de pagar entrada. Una altra entitat de caràcter musical fou la Lira Dertosenca, encara en funcionament avui dia i que fou el model que seguiren les lires municipals de la comarca; es tracta d’escoles de música que d’entre els alumnes es formen bandes que es dediquen a fer cercaviles pels carrers de la ciutat en dates assenyalades com en les festes majors. A nivell esportiu trobem la Sociedad Velocipédica que data del 1897 i sobretot l’any 1886, s’anunciava³³ la pròxima constitució a la ciutat de una delegació de *l’Associació d’Excursions Científiques*, la qual pretenia mitjançant excursions, publicacions, certàmens i concursos el coneixement, l’estudi i la conservació de la natura, l’art i el patrimoni historioliterari de la ciutat i de la seva comarca. Estaven en el punt de mira de l’entitat les que, segons deien, eren “sepultures cèltiques de Bitem, les torres romanes de Campredó, el castell de Miravet, la portalada romànica de l’església de Gandesa i la Catedral” a més a més de l’estudi geològic, zoològic i botànic dels Ports i del paisatge fluvial-deltaic. A nivell literari trobem la recuperació de les tradicions poètiques com “Lo salt de la Sabineta”, “Lo tormo de Potentí” o “La sang dels templaris” així com fomentar i revivir tradicions centenàries com la festa de Sant Lloreç al Pinell de Brai, “la diada dels reis” de Vilalba, “la festa dels fadrins” de Benissanet i totes aquelles tradicions catalanes en procés de desaparició.

---

31 *Diario de Tortosa*, 17-2-1896

32 *Diario de Tortosa*, 2-1-1895

33 *Diario de Tortosa*, 8-5-1886

Bibliografia

ARMENGOL i MONTASELL, Gema (dir.): *Associacions. Cultura i societat civil a Catalunya*. (1991). Tarragona. El Mèdol.

BAYERRI BARTOMEU, Enric: *Historia de Tortosa y su comarca*. Vol VIII (1959). Tortosa, Algueró Impremta.

BAYERRI RAGA, Josep: *Teodoro González i la Tortosa de la Restauració a través de la premsa (1875-1902)*. (1996). Tortosa. Cooperativa Gràfica Dertosense (ed.)

FÀBREGAS, Xavier: *Sainets del s.XIX*. (1979). Barcelona. Edicions 62.

PRATS, Llorenç; LLOPART, Dolors; PRAT, Joan: *La cultura popular a Catalunya. Estudiosos i institucions 1853-1981*. (1982). Barcelona, Serveis de Cultura Popular, Fundació Cultural.

SOLÀ GUSSINYER, Pere: *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana. L'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964)*. (1998). Tarragona, Diputació de Tarragona.

Data de recepció de l'article: gener de 2008

Data d'acceptació i versió final de l'article: octubre de 2008